

Jerzy Ciecieląg

**ŻYDZI W OKRESIE DRUGIEJ ŚWIĄTYNI
538 przed Chr.–70 po Chr.**

ŻYDZI W OKRESIE DRUGIEJ ŚWIĄTYNI
538 przed Chr.–70 po Chr.

The background of the cover is a grayscale photograph of ancient stone inscriptions. The text is in Hebrew, carved into a weathered stone surface. The most prominent line of text is "בְּיָמֵינוּ" (In our days), which is part of the famous inscription from the Second Temple period. The stone shows signs of age, with some cracks and uneven lighting.

Jerzy Ciecieląg

**ŻYDZI W OKRESIE DRUGIEJ ŚWIĄTYNI
538 przed Chr.–70 po Chr.**

Kraków

Podręcznik akademicki dotowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

© Copyright by Jerzy Ciecieląg and Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2011, wyd. I

ISBN 978-83-242-1494-5
TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
Wanda Lohman

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

www.universitas.com.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
-------------	---

Część 1 Okres perski

ROZDZIAŁ 1. Źródła	13
1. Archeologia (materiał niepisany)	15
2. Archeologia (materiał pisany)	27
3. Źródła biblijne	31
4. Źródła perskie, mezopotamskie i egipskie	36
5. Źródła greckie i łacińskie	37
ROZDZIAŁ 2. Spółeczeństwo i instytucje	40
1. Administracja	40
2. Spółeczeństwo i życie codzienne	46
3. Gospodarka	51
4. Religia: świątynia, kult i praktyka	55
5. Religia: prawo, Biblia i wiara	63
ROZDZIAŁ 3. Zarys historyczny: Okres niewoli babilońskiej.	
Juda pod panowaniem perskim – prowincja Yehud	68
1. Droga do katastrofy	68
2. Juda po rządami państwa nowobabilońskiego	72
3. Powrót z wygnania	74
4. Juda pod rządami perskimi – wczesny okres	81
5. Juda pod rządami perskimi – wiek V i IV przed Chr.	87

Część 2 Okres hellenistyczny

ROZDZIAŁ 1. Źródła	107
1. Archeologia (materiał niepisany)	107
2. Papiirusy, inskrypcje i monety	115
3. Żydowskie źródła literackie	118

4. Źródła greckie i łacińskie	128
ROZDZIAŁ 2. Społeczeństwo i instytucje	131
1. Żydowska tożsamość, a hellenizm	131
2. Oblicza hellenizmu w społeczeństwie żydowskim	134
3. Hellenizm, a Żydzi	138
4. Administracja	142
5. Społeczeństwo i życie codzienne	152
6. Gospodarka	157
7. Religia: świątynia, kult i praktyka	165
8. Religia: prawo, Biblia i wiara	169
ROZDZIAŁ 3. Zarys historyczny	172
1. Aleksander Wielki i diadochowie	172
2. Okres ptolemejski	179
3. Wczesny okres rządów Seleucydów	187
4. Antioch IV Epifanes i „ohyda spustoszenia”	194
5. Powstanie Machabeuszy	204
6. Judea pod rządami Hasmoneuszy: Jan Hirkan I, Juda Arystobul I, Aleksander Janneusz, Aleksandra Salome, Juda Arystobul II, Jan Hirkan II, Antygonos Matatiasz	218

Część 3

Okres rzymsko–herodiański

ROZDZIAŁ 1. Źródła	229
1. Archeologia (materiał niepisany)	229
2. Papirusy, inskrypcje i monety	235
3. Źródła żydowskie	237
4. Józef Flawiusz	241
5. Źródła greckie i łacińskie	246
ROZDZIAŁ 2. Społeczeństwo i instytucje	248
1. Żydzi wobec Rzymu	248
2. Administracja monarchii herodiańskiej	253
3. Administracja Judei jako rzymskiej prowincji	269
4. Administracja Judei w okresie powstań	272
5. Społeczeństwo i życie codzienne	273
6. Gospodarka	282
7. Religia: świątynia, kult i praktyka	291
8. Religia: prawo, Biblia i wiara	299

ROZDZIAŁ 3. Zarys historyczny	301
1. Wojna domowa ostatnich Hasmoneuszów	301
2. Panowanie Heroda Wielkiego	309
3. Rządy Archelaosa, Antypasa i Heroda Filipa	332
4. Judea jako rzymska prowincja w latach 6–41 po Chr.	345
5. Panowanie Agryppy I	360
6. Judea jako rzymska prowincja w latach 44–66 po Chr.	365
7. Pierwsze powstanie przeciwko Rzymianom	379

Część 4 **Żydzi w diasporze**

ROZDZIAŁ 1. Żydowska tożsamość w diasporze	389
ROZDZIAŁ 2. Zarys historyczny	394
1. Mezopotamia	394
2. Prowincja Azja	398
3. Egipt i Cyrenajka	401
4. Miasto Rzym	418
5. Zachodnie prowincje Imperium Romanum	421
Zakończenie	423
Dodatek 1. Arcykapłani okresu drugiej świątyni	425
Dodatek 2. Listy władców	427
Wykaz skrótów	431
Wykaz literatury cytowanej	433
Indeks antycznych imion i nazw geograficznych	447
Indeks współczesnych autorów	461

Wstęp

Z zamiarem opisania dziejów narodu wybranego w okresie drugiej świątyni nosiłem się od dawna. Dzięki zainteresowaniu Towarzystwa Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas” oraz środkom pozyskanym z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego zamiar ten mógł przyjąć szczęśliwie realne kształty. Prezentowana książka będzie omawiać historię okresu drugiej świątyni w możliwie szerokim zakresie, biorąc pod uwagę wydarzenia polityczne, społeczeństwo, administrację, religię, geografę, literaturę. Trzeba pamiętać, że okres drugiej świątyni był niezwykle ważny w historii narodu żydowskiego. Zniszczenie świątyni jerozolimskiej i niewola babilońska miały zasadniczy wpływ na ukształtowanie się zupełnie nowego oblicza jahwizmu w postaci religii judaistycznej, religii bardziej rygorystycznej, nastawionej na czystość kultową i przestrzeganie Prawa Mojżeszowego. Odbudowana świątynia jerozolimska stała się centrum wszystkich Żydów. To w tym okresie powstaje żydowska diaspora, przede wszystkim w Mezopotamii i Egipcie, ale również w innych prowincjach Imperium Romanum. W okresie drugiej świątyni w pełni ukształtuje się hebrajska Biblia, co znajdzie ostatecznie swój wyraz na synodzie w Jamnii około 90 r. po Chr. Pojawiły się dwie nowe dynastie: hasmonejska i herodiańska, pierwszej przyjdzie walczyć o wolność Judei i następnie rządzić niezależnym państwem jako arcykapłani i królowie, druga będzie już tylko rządzić wasalnym państwem, a później Judea zostanie przekształcona w rzymską prowincję. Jest to wreszcie okres, w którym pojawiło się chrześcijaństwo, wyrosłe wprost korzeniami z wiary starszych braci. I w końcu, nie należy zapominać, że okres drugiej świątyni skończył

się największym chyba nieszczęściem, jakie spotkało naród żydowski w całej jego historii: w 70 r. po Chr. centrum życia narodu – świątynia Jahwe w Jerozolimie – została spalona przez wojska rzymskie.

Nie wszystkie elementy będą mogły być opisane w należyty sposób, zależy to bowiem przede wszystkim od dostępności źródeł. Pewnym ograniczeniem jest też oczywiście rozmiar książki. Z konieczności więc redukuję do niezbędnego minimum przypisy, cytując głównie źródła i tylko najważniejsze opracowania. W większości syntez łaskawy czytelnik znajdzie obszerną literaturę przedmiotu. Tam, gdzie jest to konieczne, prezentuję też przynajmniej zarys dyskusji naukowej, względnie sygnalizuję kwestie, które są ciągle przedmiotem sporu. Ponieważ jednak w zamysle moja książka ma być podręcznikiem dla studentów historii i archeologii, staram się zajmować jednoznaczne stanowisko tam, gdzie jest to tylko możliwe, nawet jeżeli nie istnieje wokół konkretnego tematu ogólny konsensus badaczy. Przedstawienie jednak całej dyskusji naukowej musiałoby co najmniej podwoić objętość książki.

Według wszelkich przyjętych zasad powinienem omówić tu dostępne badaczom źródła, dzięki którym jesteśmy w stanie zrekonstruować dzieje okresu drugiej świątyni. Nie ma jednak takiej potrzeby, ponieważ każda z czterech części książki rozpoczyna się od prezentacji i krótkiego przeglądu źródeł archeologicznych i pisanych. Warto jednak w tym miejscu wspomnieć przynajmniej o kilku ważnych syntezach omawianego okresu. Najważniejszą jest chyba ciągle monumentalne dzieło Emila Schürera, napisane jeszcze pod koniec XIX w., ale odświeżone i wydane przez brytyjskich uczonych w latach 1973–1987 (*The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ 175 BCE – AD 135*, 3 vols., Edinburgh 1973–1987). Ta trzytomowa praca, mimo postępów nauki, ciągle prezentuje sporą wartość. Równie ważna jest książka E.M. Smallwood (*The Jews under Roman Rule. From Pompey to Diocletian*, Leiden 1981), jak też duże dzieło *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Cultural and Religious Life and Institutions*, ed. by S. Safrai and M. Stern, 2 vols., Assen 1974–1976, w ramach serii *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*. Co ciekawe, jak dotąd nie powstał chyba zarys całości okresu drugiej świątyni. A dokładniej rzecz ujmując, dopiero zaczął powstawać, bowiem jak na razie Lester Grabbe wydał dwa z czterech planowanych tomów, które mają objąć wreszcie całość okresu 538 przed Chr.–70 po Chr. Owe dwa tomy są nawet dość udane, choć

jest to dzieło ściśle naukowe i momentami nieco chyba zbyt trudne w odbiorze, szczególnie dla czytelnika, który nie jest zbyt obeznany z przedmiotem książek. Niemniej jednak należy się cieszyć, że taki projekt jest realizowany i mieć nadzieję, iż zostanie doprowadzony do końca.

Całość mojej książki została podzielona na cztery części, w każdej z nich poruszane są te same elementy, choć z pewnymi odstępstwami charakterystycznymi dla danej epoki. Tam, gdzie jest to efektem tradycji lub przyjętym już zwyczajem, stosuję polskie wersje imion, np. w przypadku Gajusza Juliusza Cezara, tam zaś, gdzie nie jest to możliwe, stosuję transkrypcję łacińską. Podobnie jest z tytułami źródeł, które podaję w wersji łacińskiej, z kilkoma wyjątkami. Zwracam też uwagę, iż często używam pojęcia Palestyna, jest to jednostka geograficzna, nie historyczna, obejmująca swym zasięgiem cały obszar południowej Syrii, włącznie z tzw. Zajordaniem. I na koniec, wszystkie ewentualne pomyłki są wyłącznie moją winą.

Na zakończenie niech mi będzie wolno podziękować jeszcze Panu Profesorowi Leszkowi Mrozewiczowi z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza oraz Panu Profesorowi Janowi Ilukowi z Uniwersytetu Gdańskiego, których recenzje mojego projektu w znacznym stopniu przyczyniły się do pozyskania środków na wydanie książki dzięki dotacji z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Część 1

Okres perski

Rozdział 1

Źródła

1. Archeologia (materiał niepisany)

Juda. Okres panowania perskiego w Judzie charakteryzowały dwa podstawowe fakty, a mianowicie dramatyczny spadek liczby ludności i poważny ubytek małych miejscowości. Dwieście lat panowania perskiego przyniosło oczywiście stały przyrost mieszkańców, niemniej jednak było to poważne cofnięcie się w porównaniu do wcześniejszego okresu. Jedynym dużym skupiskiem ludności była naturalnie Jerozolima, natomiast pozostałe miejscowości podzielono na cztery kategorie: w osadach pierwszej kategorii mieszkało do 50 mieszkańców, drugiej od 51 do 125 osób, w trzeciej od 126 do 300 i w czwartej od 301 do 625 osób¹. W skład prowincji Yehud wchodziło też terytorium Beniamina, które generalnie uniknęło większych zniszczeń w czasie inwazji babilońskiej i stało się de facto centrum prowincji w początkach jej istnienia. Sytuacja zaczęła się zmieniać pod koniec VI w. przed Chr., kiedy to zaczynamy obserwować stopniowe zmniejszanie się zaludnienia, co zapewne spowodowało przeniesienie centrum do Jerozolimy, gdzie zaczęli napływać również mieszkańcy Beniamina. Wschodnia część Judy i tereny pustynne uległy prawie całkowitemu wyludnieniu

¹ C. E. Carter, *The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study*, Sheffield 1999, s. 215.

(zniknęło około 90 procent ludności). W samej Jerozolimie osadnictwo w okresie perskim skupiało się głównie wokół starego Miasta Dawidowego i wzgórza świątynnego. Ludność stolicy ocenia się na około 3 tys. osób². Na Wyżynie Judzkiej na południe od stolicy redukcja ludności nie była aż tak drastyczna, z wyjątkiem dużych miejscowości, jedynym wyjątkiem była okolica Beth-Zur, leżąca przy granicy.

Wykopaliska w *Betel* prowadzone były w latach 50. i 60. XX w., niestety ostateczny raport pozostawia wiele do życzenia. Archeolodzy prowadzący tam wykopaliska dowodzili, iż miejscowość została zniszczona pod koniec okresu nowobabilońskiego i ponownie zasiedlona w okresie perskim. Problem w tym, że przypisanie niektórych znalezisk do okresu perskiego jest dziś kwestionowane i przypuszcza się raczej ponowne zasiedlenie w okresie hellenistycznym³. *Gibeon* utożsamia się dziś z el-Dżib, na północny zachód od Jerozolimy. Do znalezisk z okresu perskiego należą odciski pieczęci z motywami w stylu greckim i brązowy pierścień z inskrypcją wyrytą pismem aramejskim. Jej tekst rekonstruuje się zazwyczaj jako „pani niebios” lub „pan Eshmuni”. Znalezienie piwnic na wino zdaje się potwierdzać istnienie w Gibeonie ośrodka produkcji wina w okresie neobabilońskim i perskim. Wydaje się przy tym, iż miasto nie zostało zniszczone przez najazd Nabuchodonozora i kontynuowało swoje istnienie aż do czasów rzymskich⁴. *Gibeon* to rodzinne miasto króla Saula, utożsamiane ze współczesnym Tell el-Ful na północ od Jerozolimy. Znajdowała się tam cytadela, zniszczona po raz pierwszy przez Babilończyków prawdopodobnie w roku 597 przed Chr., choć wydaje się, że sama miejscowość została zniszczona tylko częściowo i nadal była zamieszкана przez cały okres neobabiloński i początek okresu perskiego. Odbudowa i ponowne zasiedlenie miało miejsce około roku 500 przed Chr., kiedy to powstała tu wioska hodowców winorośli⁵. *Tell en-Nasbeh* większość badaczy utożsamia z Mispą, choć istnieją spore problemy z datacją warstw archeologicznych. Miasto nie uległo zniszczeniu w czasie najazdu babilońskiego, w związku z czym nie obserwujemy jakichś zasadniczych zmian

² O. Lipschits, *Demographic Changes in Judah between the Seventh and the Fifth Centuries B.C.E.*, w: O. Lipschits and J. Blenkinsopp (eds.), *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Winona Lake 2003, s. 329–332, 358.

³ *NEAEHL*, 1, s. 292–294.

⁴ *NEAEHL*, 2, s. 511–514.

⁵ *NEAEHL*, 2, s. 445–448.

w funkcjonowaniu miasta, choć w okresie babilońskim przestano używać wewnętrznej bramy i licznych wcześniejszych budynków, zastąpionych przez nowe, składające się z czterech pomieszczeń. Dość znaczne rozmiary jednej z budowli pozwalają interpretować ją jako pałac lub budynek publiczny o innym charakterze. Zaobserwowane zmiany wiążą się zapewne z rolą stołeczną Mispa w okresie babilońskim i perskim. Trzeba jeszcze wspomnieć o odciskach pieczęci z okresu perskiego, choć przynajmniej niektóre z nich mogą pochodzić z wcześniejszego okresu neobabilońskiego⁶. **Jerycho** identyfikowane jest z Tell es-Sultan, a o jego zasiedleniu w okresie perskim świadczy m.in. attycka ceramika datowana na V–IV w. przed Chr. oraz liczne pieczęcie *yh* i *yh(w)d* oraz *wryw/yhwd*. Wydaje się, że miejscowość została zniszczona przez Babilończyków i ponownie zasiedlona w V w. przed Chr., choć już na znacznie mniejszą skalę⁷. **Jerozolima**, zniszczona w 586 r. przed Chr. przez wojska Nabuchodonozora II najwyraźniej nie była zamieszкана aż do początków okresu perskiego (względnie w bardzo niewielkim stopniu). Ponowne osiedlanie się mieszkańców po powrocie z niewoli babilońskiej nie znajduje niestety zbyt wielkiego odzwierciedlenia w materiale archeologicznym, choć wyraźnie widać, iż osadnictwo ograniczało się do Miasta Dawida. Rzecz ciekawa, iż jak na razie wykopaliska archeologiczne nie potwierdziły zbudowania nowego muru miasta przez Nehemiasza. Z okresu perskiego pochodzą 74 pieczęcie, w tym bez inskrypcji, z wyobrażeniem lwa oraz z inskrypcjami: *yh(w)d* (Yehud), *yhwd hnnh* (Yehud Hananah), *yhwd/yh'zr/phw* (Yehud/Yeho'ezer/namiestnik), *l'hzy/phw* (do Azhai/namiestnika) oraz *yh* (skrót dla Yehud). Wspomnijmy wreszcie o grobach, odkrytych poza murami, wskazującymi, iż okolica i groby były w stałym użyciu przynajmniej do końca okresu perskiego⁸. **Ramat Rabel** leży na południowy zachód od Jerozolimy; w VIII–VII w. przed Chr. na wzgórzu wzniesiono królewską cytadelę zniszczoną podczas najazdu babilońskiego w 587 r. przed Chr. (dowodzono nawet, że cytadela została zbudowana dopiero w okresie perskim, ale nie ma na to dowodów). Wydaje się jednak, że mocno zredukowane osadnictwo mogło tam funkcjonować aż do końca VI w. przed Chr. Z okresu perskiego znaleziono liczne pieczęcie z inskrypcją *yh(w)d* oraz *phw* z imionami Jehoezera i Ahazai (Ahiju),

⁶ NEAEHL, 3, s. 1098–1102.

⁷ NEAEHL, 2, s. 674–681.

⁸ NEAEHL, 2, s. 698–804.

którzy byli namiestnikami prowincji Yehud. Znalezienie tych pieczęci może wskazywać, iż Ramat Rahel mogło być siedzibą administracji, co być może powinno prowadzić nas do wniosku, iż przynajmniej częściowo cytadela została w okresie perskim odbudowana. Brak jednak na to dowodów⁹. Z kolei *Beth-Zur* utożsamiane jest ze współczesnym Chirbet et-Tubeiqah i najwyraźniej nie zostało zniszczone przez wojska babilońskie. Identyfikacja okresu perskiego na stanowisku jest dość trudna, choć znaleziono sporo perskiej ceramiki, która znajdowała się jednak w cysternie, mogła więc zostać tam wrzucona w późniejszym czasie. Najważniejszym znaleziskiem z tego okresu jest moneta z inskrypcją *ybzqyw hpbh* (namiestnik Ezechiasz); znaleziono też sporo pieczęci *yhd*. Zauważmy jeszcze, iż w III w. przed Chr. powstała tu cytadela, której datację proponowano jednak przenieść na okres perski. Miała być ona wówczas rezydencją namiestnika prowincji Yehud. Jak na razie nie można jednak znaleźć decydujących dowodów przemawiających za tą hipotezą¹⁰. *En-Gedi* (dzisiejsze Tell Goren) również uległo zniszczeniu przez wojska babilońskie, podobnie zresztą jak cały region wschodniego Judy. Ponowne zasiedlenie nastąpiło pod koniec VI lub na początku V w. przed Chr. Zbudowano wówczas tarasy przeznaczone pod budowę, jak i pod produkcję rolną. Znaleziono sporo dobrej jakości attyckiej ceramiki oraz pieczęcie *yh* i *yh(d)w*. Z tego okresu pochodzą też pozostałości dużego budynku, otoczonego przez szereg mniejszych, który został zbudowany w 1 połowie V w. przed Chr., zniszczony około 400 r. przed Chr., a później częściowo znowu był w użyciu¹¹.

Samaria. Na terenie Samaritis przeprowadzono jak dotąd systematyczne wykopaliska tylko w dwóch miejscach: w Samarii i Szechem. Zwróćmy przy tym uwagę, iż granice prowincji są ciągle przedmiotem sporu badaczy. Zniszczenia pod koniec okresu perskiego oraz zabudowa w okresie hellenistycznym powodują, iż materiał z tego pierwszego okresu dotarł do nas tylko w ograniczonym zakresie. Najazd asyryjski i zniszczenie północnego królestwa Izraela w 722 r. przed Chr. można bardzo wyraźnie zaobserwować w gwałtownym spadku zaludnienia. Co ciekawe, w okresie perskim liczba osad przewyższała nawet tę sprzed upadku Izraela, aby ponownie spaść w okresie hellenistycznym (przy czym osadnictwo koncentrowało się w północnej i zachodniej

⁹ NEAEHL, 4, s. 1261–1267.

¹⁰ NEAEHL, 1, s. 259–261.

¹¹ NEAEHL, 2, s. 399–409.

części, ze znacznie mniejszą liczbą ludności na południu). Ogólną liczbę mieszkańców oblicza się w okresie perskim na około 42 tys., a więc znacznie więcej niż w Judzie (około 30 tys.).¹²

W *Samarii* pozostałości okresu perskiego znaleziono bardzo niewiele, głównie z powodu zniszczenia miasta u zarania epoki hellenistycznej i późniejszej hellenistycznej zabudowy. Mamy więc nieco greckiej ceramiki z VI–IV w. przed Chr., brązowy tron, na którym być może zasiadał perski namiestnik, kilka wapiennych ołtarzy, kilka odcisków pieczęci oraz monety (w tym kilka skarbów monet), wreszcie 14 skorup z aramejskimi inskrypcjami trudnymi do interpretacji. Znaleziono też dwudziestopięciocentymetrową warstwę gleby, na której prawdopodobnie znajdował się ogród lub park. Wraz z dokumentami z Wadi Daliyeh wykopaliska wskazują, iż Samaria była w okresie perskim bardzo dobrze prosperującym miastem¹³. Antyczne *Szechem* utożsamiane jest ze współczesnym Tell Balatah, a pozostałości perskich znaleziono tu niezbyt wiele, głównie z powodu zniszczenia miasta w tymże okresie perskim. Pierwotnie datowano je na rok 475 przed Chr., ale dziś badacze opowiadają się raczej za IV w. przed Chr. Nowa datacja opiera się na znalezionym grobie achemenidzkim z połowy V w. przed Chr. oraz na znaleziskach na Górze Gerizim, również z V w. przed Chr. Z okresu perskiego datuje się też okrągły budynek o średnicy trzech metrów. Obok ceramiki znaleziono również pieczęć przedstawiającą polującego perskiego króla, uchwyt dzbana ze stemplem wyobrażającym lwa i grecką monetę z wyspy Tazos. Największy problem sprawiają jednak pozostałości świątyni na Górze Gerizim, które niektórzy badacze datowali na okres perski, względnie początek okresu hellenistycznego. Budowę świątyni w tym okresie sugeruje zresztą relacja Józefa Flawiusza¹⁴. Równie dobrze jednak powstanie świątyni można datować dopiero na okres rzymski, tak więc nie da się przy obecnym stanie wiedzy dokładnie wydatować pozostałości na Górze Gerizim. Inna sprawa, że najnowsze publikacje rzeczywiście powracają do datacji na koniec V lub początek IV w. przed Chr. Istnieje też pogląd mówiący, iż świątynię zbudował w czasach Nehemiasza namiestnik prowincji Samarii, Sanballat¹⁵.

¹² NEAEHL, 4, s. 1311–1312.

¹³ NEAEHL, 4, s. 1300–1310.

¹⁴ Józef Flawiusz, *Antiquitates Iudaicae* 11, 304–345 (dalej *Ant.*).

¹⁵ NEAEHL, 2, s. 484–492.

Fenicja i Wybrzeże (Równina Szefera). Jest to obszar obejmujący miasta i wioski wybrzeża śródziemnomorskiego, jak też Galileę i Równinę Szefera. Był on dość gęsto zaludniony, w rejonie Akki i w Galilei mamy do czynienia z intensywnym osadnictwem o charakterze rolniczym. Wszystkie rzeki i zatoczki były tu przygotowane na przyjmowanie statków. W okresie perskim pojawiają się też osady rolnicze na Równinie Szaron, gdzie wcześniej takiego rodzaju osadnictwa w ogóle nie było. Na wybrzeżu charakterystycznym zjawiskiem było też istnienie peryferyjnych osad na obrzeżach dużych miast. Trzeba też zauważyć istnienie w wielu miejscach fortyfikacji czy nawet twierdz, co wskazuje, iż była to część perskiego systemu obrony. Wspomnijmy jeszcze, iż na terenie dawnej Filistii mamy w tym okresie do czynienia głównie z osadnictwem prezentującym fenicką kulturę materialną, co niekoniecznie oznacza fenicką ludność oraz z pozostałościami greckimi i cypryjskimi, wskazującymi na intensywne kontakty gospodarcze z Grecją i Cypr¹⁶.

Akko, czyli dzisiejsze Tell Fukhar przeżywało w okresie perskim swoje największe znaczenie jako ważny ośrodek administracyjny i handlowy, szczególnie w okresie panowania Kambyzesa. Jeden z odkrytych budynków publicznych odgrywał najprawdopodobniej rolę urzędowej siedziby władz perskich. W drugim budynku natrafiono na liczne przedmioty kultowe, figurki zoomorficzne i antropomorficzne, jak też fenicki ostrakon związany z ofiarami dla Aszery. Odślonięto też budynki o konstrukcji fenickiej oraz ceramikę grecką, świadczącą, obok przedmiotów fenickich, również o silnych wpływach greckich¹⁷. **Tell Abu Hawam**, leżące u stóp Góry Karmel, nie zostało jak dotychczas zidentyfikowane z żadnym antycznym miastem. Zostało ono w każdym razie ponownie zasiedlone na początku okresu perskiego, po mniej więcej dwustuletniej przerwie. Miejscowość została zniszczona na początku IV w. przed Chr. i ponownie odbudowana w połowie tegoż wieku w formie hippodamejskiej, a znaleziska licznych dzbanów świadczą o aktywności handlowej, głównie morskiej. Wspomnijmy jeszcze o skarbie monet tyryjskich datowanych na lata między 390 a 335 przed Chr.¹⁸. Warstwy kulturowe z okresu perskie-

¹⁶ L.L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period*, 1, *Yebud: A History of the Persian Province of Yebud*, London–New York 2004, s. 41–42.

¹⁷ *NEAEHL*, 1, s. 16–31.

¹⁸ *NEAEHL*, 1, s. 7–14.

go zostały znalezione również w *Szikmonie*, przy czym wcześniejsza warstwa, datowana na przełom VI i V w. przed Chr., zawierała dzielnicę mieszkalną z ulicami ułożonymi według siatki hippodamejskiej. Drugą warstwę datuje się na połowę IV w. przed Chr., a zawiera ona duży, najwyraźniej pospiesznie zbudowany budynek oraz pierwszą z trzech fortec, które tu istniały (dwie kolejne są późniejsze). Odkryto też kilka podziemnych magazynów, w tym jeden z dzbanami na wino i fenickimi inskrypcjami oraz cypryjską ceramikę¹⁹. *Tel Megadim* leży u ujścia rzeki Megadim i w okresie perskim zbudowano tam nowy port. Najlepiej zachowały się pozostałości z V w. przed Chr., prezentujące dobrze ufortyfikowane miasto w stylu hippodamejskim. Mury kazamatowe chroniły raczej przed nagłymi napadami niż regularnymi oblężeniami. Na funkcję centrum handlowego z licznymi magazynami wskazują znaleziska naczyń. Miasto zostało zniszczone i opuszczone na początku IV w. przed Chr.²⁰. W *Atlit* pozostałości okresu perskiego przykrył w większości zamek krzyżowców, niemniej jednak najważniejszą konstrukcją jest niewątpliwie port, posiadający dwa mola, przy których cumowały statki handlowe. Warto wspomnieć odnalezienie szczątków greckiego okrętu wojennego, datowanego na IV w. przed Chr.²¹. *Dor* odgrywało w okresie perskim znaczącą rolę. Część mieszkalną zaprojektowano na wzór hippodamejski, znaleziono też wiele magazynów wraz z dzbanami, jak też znaleziska wskazujące na produkcję metalurgiczną oraz szkła. Odkryto też urządzenia wykorzystywane do produkcji purpurowego barwnika, jak też ślady produkcji obiektów kultowych, używanych w kulcie Baala i Asztarte. Interesujące są też pozostałości greckiej świątyni, a także pochówki psów. W połowie IV w. przed Chr. miasto zostało zniszczone, lecz następnie odbudowane z nowym systemem umocnień (w okresie hellenistycznym stanowiło królewską twierdzę Ptolemeusza)²². Pozostałości z okresu perskiego odnaleziono również w *Megiddo*, choć niestety ta warstwa została usunięta, co uniemożliwia dalsze badania. W każdym razie miasto funkcjonowało przez cały okres perski, do którego zdaje się zaliczać twierdza, która być może została wówczas przebudowana. Inne budynki przynależne do tego okresu to baraki; istniała wreszcie

¹⁹ NEAEHL, 4, s. 1373–1378.

²⁰ NEAEHL, 3, s. 1001–1003.

²¹ NEAEHL, 1, s. 112–122.

²² NEAEHL, 1, s. 357–372.

też dzielnica mieszkalna, zbudowana, jak w wielu innych przypadkach, na planie hippodamejskim. Wydaje się, że miasto zostało zniszczone około 350 r. przed Chr., przy czym twierdza została odbudowana, choć miasto nie zostało ponownie zasiedlone. Twierdza ta została zniszczona przez armię Aleksandra Wielkiego, po czym miejsce zostało całkowicie opuszczone²³. Z okresu perskiego w *Tel Mevorakh*, rozpoczynającego się w połowie V w. przed Chr., pochodzi m.in. duży budynek z centralnie położonym dziedzińcem oraz budynek z kilkoma dziedzińcami, wieża i mur kazamatowy. Zazwyczaj pozostałości te interpretuje się jako wiejską posiadłość²⁴. *Mikhmoret* było miastem portowym leżącym u ujścia rzeki Aleksandra. Około 400 r. przed Chr. zbudowano tam twierdzę górującą nad portem. Archeolodzy znaleźli ponadto attycką ceramikę oraz tabliczkę klinową w języku babilońskim, datowaną na panowanie Kambyzesa. Znaleźiska te wskazują oczywiście na aktywność handlową²⁵. *Apollonia* (Arsuf; Tell Arshaf) to miasto położone na wybrzeżu między Jaffą a Cezareą Nadmorską, zbudowane dopiero w okresie perskim. Co ciekawe, znaleziono liczne kości psów, jeszcze liczniejsze kości owiec, kóz i bydła, jak też pewną ilość kości świń. Przynajmniej część budynków miała charakter mieszkalny, a obecność muszli ślimaka mureks wskazuje na produkcję purpurowego barwnika lub wykorzystywanie go jako pożywienia²⁶. Okazałe pozostałości perskie odkryte zostały w *Tell Michal* (Makmisz), a zlokalizowano je na pięciu wzgórzach. Z przełomu VI–V w. przed Chr. pochodzi forteca wraz z obozem wojskowym i magazynami, co oznacza, iż stacjonował tu perski garnizon lub przynajmniej istniał posterunek wojskowy. W V w. przed Chr. w pobliżu fortecy powstała wioska, na co wskazują pozostałości domów mieszkalnych, a mieszkańcy najwyraźniej trudnili się produkcją wina, jak i produkcją dzbanów do przechowywania tegoż wina. Mamy też tutaj magazyn zboża, dwie świątynie, dzielnicę rzemieślniczą. Pozostałości pokazują, iż wioska stale się rozrastała w zaplanowany sposób. Odkryto również cmentarz, datowany na IV w. przed Chr. Znalaziono też liczne stemple i bulle. Wydaje się, że wioska w okresie perskim została wyraźnie podzielona na część re-

²³ NEAEHL, 2, s. 1003–1024.

²⁴ NEAEHL, 3, s. 1031–1035.

²⁵ NEAEHL, 3, s. 1043–1046.

²⁶ I. Roll and O. Tal, *Apollonia-Arsuf, Final Report of Excavations, 1, The Persian and Hellenistic Periods*, Tel Aviv 1999.

zydencjonalną, administracyjną, przemysłową, handlową i kultową²⁷. Z pozostałości perskich w *Jaffie/Joppie* trzeba wymienić kilka silosów, pozostałości murów (miasto zostało zniszczone) oraz magazyny, gdzie znaleziono dużą liczbę identycznych attyckich mis²⁸. Niektórzy badacze dowodzą, iż *Gezer* (Tell Jezer) znajdowało się w granicach Yehud, co jest jednak mało prawdopodobne. Miasto zostało zniszczone przez Asyryczyków, a później przez Babilończyków. Niestety okres perski jest dość słabo poświadczony, niemniej jednak możemy mówić o pozostałościach domów i kamiennym silosie, przedmiotach noszących pieczęć faraona Neferitesa (ok. 399–392 przed Chr.), kilku wapiennych ołtarzach, stemplach *yhd* i *yršlm* oraz attyckiej ceramice²⁹. W V i IV w. przed Chr. w *Timnab* funkcjonowała niewielka osada, co potwierdzają pozostałości domostw³⁰. Z kolei w *Aszdod* większość pozostałości perskich przykryły zabudowania z okresu hellenistycznego, niemniej odkryto duży budynek na kamiennych fundamentach, jak i pozostałości fortecy³¹. *Askalon/Aszkelon* został zniszczony przez Babilończyków około roku 603 przed Chr., lecz odbudowany na początku okresu perskiego. Powstały wtedy monumentalne budynki, magazyny i warsztaty. Znaleziono wiele greckich przedmiotów, jak też mały skarb fenickich monet z V w. przed Chr., liczne ostraka z fenickimi imionami. W mieście przenikały się więc dwie kultury: grecka i fenicka. Niezwykłym odkryciem jest około ośmiuset pochówków psów, zmarłych z przyczyn naturalnych. Przypuszczano, że mogą mieć one związek z kultem Asztarte i Melkarta, ale nie ma na to żadnych dowodów³². *Tell el-Hesi* leżało na pograniczu Szefeli i Negewu i zamieszkane było już od epoki chalkolitu. Wydaje się, iż umiejscowiona tu była forteca graniczna, funkcjonująca również w okresie perskim, służąca jako magazyn i punkt postoju dla oddziałów perskich³³.

Idumea, Arabia, Zajordania. Idumea, obejmująca również część Szefeli i pustyni Negew bardzo ucierpiała w wyniku najazdu babilońskiego, jak też braku kontroli ze strony Jerozolimy. W okresie perskim

²⁷ NEAEHL, 3, s. 1036–1041.

²⁸ NEAEHL, 2, s. 655–659.

²⁹ NEAEHL, 2, s. 496–504.

³⁰ NEAEHL, 1, s. 151–157.

³¹ NEAEHL, 1, s. 93–102.

³² NEAEHL, 1, s. 103–112.

³³ NEAEHL, 2, s. 630–634.

osadnictwo zostało wznowione głównie wokół Mareszchy/Marissy, im dalej na południe tym redukcja osadnictwa była coraz większa. Bez wątplenia w okresie tym zamieszkiwała na tych terenach również ludność żydowska (choć raczej w niewielkiej liczbie), natomiast większość nowych osadników przybywała ze wschodu i południa. Intensywne osadnictwo możemy w okresie perskim zaobserwować w rejonie nadbrzeżnym na południe od Gazy i na północno–zachodnim Synaju, co wiązało się oczywiście z przebiegającymi tam szlakami handlowymi. Przez bardzo długi czas archeolodzy nie natrafili na żadne ślady osadnictwa okresu perskiego w Zajordaniu, co doprowadziło nawet do konkluzji o istnieniu przerwy w osadnictwie na tym terenie od VI do III w. przed Chr. Nowe znaleziska, wciąż jednak niezbyt liczne i nie zawsze łatwe w interpretacji, wskazują na istnienie osadnictwa w czasach perskich. Pewną trudność sprawia też kwestia identyfikacji etnicznej mieszkańców Idumei. Przyjmuje się zazwyczaj, iż Edomici najechali dawne południowe tereny królestwa Judy i się tam osiedlili. Sprawa nie jest jednak aż tak prosta, bowiem nie ma żadnych dowodów archeologicznych przemawiających za podbojem. Nie ma też w zasadzie stuprocentowych dowodów, iż rzeczywiście od okresu perskiego terytorium to zamieszkiwali Edomici. W gruncie rzeczy przypuszczenia te oparte są na istnieniu w imionach teoforycznego elementu Qos/Qaus (bóstwo edomickie) oraz na znalezionej ceramice w stylu edomickim. Z drugiej strony nie ma przekonujących dowodów, które zaprzeczałyby dość powszechnemu przekonaniu badaczy, iż w południowej części Judy, zwanej teraz z grecka Idumeą, faktycznie zamieszkiwali Edomici. Wydaje się jednak, iż przybyli oni na te tereny nie w wyniku podboju, lecz pokojowej infiltracji³⁴.

Tell Zakariya zidentyfikowano jako antyczne Azekah, które zostało zniszczone prawdopodobnie w czasach najazdu babilońskiego. Pozostałości okresu perskiego są niezbyt liczne, ale wskazują na ponowne

³⁴ Zob. m.in. J.R. Bartlett, *Edom and Edomites*, Sheffield 1987; P. Bieńkowski, *The Edomites: The Archaeological Evidence from Transjordan*, w: D.V. Edelman (ed.), *You Shall not Abhor an Edomite for he is your Brother: Edom and Seir in History and Tradition*, Atlanta 1995, s. 41–92; idem, *The Persian Period*, w: B. MacDonald, R. Adams and P. Bieńkowski (eds.), *The Archaeology of Jordan*, Sheffield 2001, s. 347–365; idem, *Tribes, Trade, and Towns: A New Framework for the Late Iron Age in Southern Jordan and the Negev*, „BASOR” 323 (2001), s. 21–47.

zasiedlenie miejscowości na przełomie VI i V w. przed Chr.³⁵. Pozostałości okresu perskiego znaleziono również w *Mareszcha/Marissie*, przy czym zamieszkiwane były również jaskinie w dolnym mieście. Nie jest wykluczone, iż już pod panowaniem perskim w mieście produkowano oliwę oraz hodowano gołębie, chociaż dowody pochodzą głównie z okresu hellenistycznego. Wreszcie, na okres perski datowane są też ostraka z imionami zawierającymi teoforyczny element Qos/Qaus³⁶. Starożytne *Lachisz*, które z kolei identyfikuje się ze współczesnym Tell ed-Duweir, zostało zniszczone przez najazd Nabuchodonozora II. Niestety, odróżnienie warstwy perskiej od hellenistycznej jest bardzo trudne, choć na ten pierwszy okres datuje się bramę oraz „rezydencję”, która posiadała dziedziniec do spotkań pod gołym niebem. Dzięki attyckiej ceramice budynek ten datuje się na 450–350 przed Chr. Okresowi perskiemu przypisuje się również odkrytą w pobliżu świątynię, podobnie jak wapienne ołtarze³⁷. Nieliczne znaleziska związane z okresem perskim zostały odkryte w *Tell 'Azza/Tell Harube*, choć stratygrafia stanowiska jest problematyczna³⁸. Z kolei *Tel Sera* jest dość powszechnie identyfikowane z antycznym Siklag, a z okresu perskiego pochodzą silosy i spichlerze na zboże oraz pozostałości cytadeli, zbudowanej na cytadeli asyryjskiej³⁹. W *Tell Jemmeh* na czasy perskie datuje się dużą fortecę, którą zastąpił później „pałac” i magazyn oraz attycką ceramikę, jak też dowody wskazujące na obecność w tym miejscu wielbłądów⁴⁰. Pewne problemy dotyczą identyfikacji *Tel Haror*, które utożsamia się z antycznym Gerar lub Gat. Miasto zostało zniszczone najwyraźniej przez Babilończyków, a później zasiedlone ponownie w V i IV w. przed Chr. Z tego okresu pochodzą dwa duże budynki, spichlerz na zboże, cmentarz oraz przedmioty greckie i cypryjskie⁴¹. Spory archeologów toczone są również wokół *Aradu*, choć panuje zgodność, iż tamtejsza twierdza została zniszczona przez Babilończyków w dniach oblężenia Jerozolimy. Ponowne zasiedlenie nastą-

³⁵ NEAEHL, 1, s. 123–124.

³⁶ NEAEHL, 3, s. 948–957.

³⁷ D. Ussishkin, *Excavations and Restoration Work at Tel Lachish 1985–1994: Third Preliminary Report*, „Tel Aviv” 23 (1996), s. 3–60.

³⁸ NEAEHL, 1, s. 49–53.

³⁹ NEAEHL, 4, s. 1329–1335.

⁴⁰ NEAEHL, 2, s. 667–674.

⁴¹ NEAEHL, 2, s. 580–584.

piło w V i IV w. przed Chr. Wydaje się, iż w mieście stacjonował perski garnizon i funkcjonowała perska administracja⁴². Z okresu perskiego pochodzi forteca w *Tell el-Far'ab* (południowym) oraz groby; wydaje się ponadto, iż miejscowość była stosunkowo duża, na co wskazują dość rozległe ślady zamieszkania⁴³. Forteca w *Kadesz Barnea* (Tell el-Gudeirat) została zniszczona przez Babilończyków w 587/586 r. przed Chr., a samo miasto, tyle że już bez fortyfikacji było zamieszkane w V i IV w. przed Chr. Ciekawe, że mieszkano również w pomieszczeniach kaza-matowych twierdzy. W jednej z jam znaleziono odcisk pieczęci *ybd*, jedyny egzemplarz poza samą Judeą. Jak na razie nie odkryto śladów osadnictwa z okresu hellenistycznego, najwyraźniej więc osada została opuszczona wraz końcem panowania perskiego⁴⁴. *Tell el-Kheleifeh* nad zatoką Eljat identyfikuje się zazwyczaj z portem Esjon Geber, choć nie ma na to w zasadzie żadnych dowodów archeologicznych. Przynależność odkrytych na stanowisku pozostałości jest przedmiotem kontrowersji, dlatego też tylko nieliczne z nich zostały datowane na okres VI–IV w. przed Chr., w tym aramejskie i fenickie ostraka⁴⁵. Antyczne *Rabbat Ammon* leży obecnie w granicach Ammanu, stolicy Jordanii, sercem miasta było wzgórze Jebel Qal'a, na którym znajdowała się cytadela, przynajmniej częściowo zniszczona przez Babilończyków na początku VI w. przed Chr. Zniszczenia zostały w jakiejś części odbudowane i cytadela najwyraźniej była nadal używana w okresie perskim, z którego pochodzą też przedmioty znalezione w pochówkach⁴⁶. Duży budynek z centralnym dziedzińcem, zbudowany z cegły mułowej, a służący w okresie perskim jednocześnie jako forteca i siedziba administracji został odkryty w *Tell es-Sa'idiyeh*. Powiązано z nim także wapienny ołtarz kadzielny⁴⁷. W *Tell el-Mazar* w okresie neobabilońskim założono duży cmentarz, który był używany również w okresie perskim, znaleziono tam pieczęcie i inne obiekty. Ponadto z tego okresu pochodzą pozostałości trzech dość lichych domów prywatnych, zbudowanych z cegły mułowej. Obecność licznych dużych spichlerzy świadczy o tym, iż miejscowość zaopatrywała perskie wojska. Została ona

⁴² NEAEHL, 1, s. 82–87.

⁴³ NEAEHL, 2, s. 441–444.

⁴⁴ NEAEHL, 3, s. 843–847.

⁴⁵ NEAEHL, 3, s. 867–870.

⁴⁶ NEAEHL, 4, s. 1243–1252.

⁴⁷ NEAEHL, 4, s. 1295–1300.

zniszczona w wyniku najazdu Aleksandra Macedońskiego⁴⁸. Z okresu perskiego pochodzą w *Heszbonie* (Tell Ḥesbân), stolicy Moabu, fragmenty muru akropolu, pozostałości wieży oraz aramejskie ostraka, jak też ceramika⁴⁹. W *Tell el-'Umeiri* okresowi perskiemu przypisano budynek interpretowany jako perskie centrum administracyjne, jak też uchwyty dzbanów z perskimi odciskami pieczęci⁵⁰. Z kolei w *Bueirab*, identyfikowanym ze stolicą Edomu Bozrah (choć nie ma na to dowodów) duży budynek administracyjny był również używany w okresie perskim, ponadto w innym budynku znaleziono ceramikę z tego okresu⁵¹.

2. Archeologia (materiał pisany)

Wśród materiału piśmiennego wymienić trzeba m.in. dokumenty aramejskie z terenu Egiptu, które dostarczają informacji o życiu wspólnot żydowskich nad Nilem; szczególne znaczenie mają te, mówiące o żydowskiej kolonii militarnej na Elefantynie w V w. przed Chr.⁵² Papiirusy zawierają głównie dane o charakterze prawnym, ekonomicznym i osobistym, choć niektóre z nich przechowują też niezwykle istotne informacje o bardziej ogólnym charakterze, że wspomnimy list namiestnika Judy o odbudowie lokalnej świątyni⁵³. Warto też wspomnieć o znaleziskach w grotach Wadi Daliyeh⁵⁴, które pozostawili tam głównie samarytańscy uciekinierzy w okresie podboju perskiej Syrii przez Aleksandra Wielkiego. Spośród znalezionych tam papiirusów tylko dwa dokumenty zachowały się w całości, reszta zaś tylko we fragmentach. Większość z nich dotyczy sprzedaży niewolników, ale mamy też np. dokumenty mówiące o sprzedaży domów czy też pokwitowania zaciągniętych pożyczek. Dla nas najważniejsze jest potwierdzenie, iż w cza-

⁴⁸ *NEAEHL*, 3, s. 989–991.

⁴⁹ *NEAEHL*, 2, s. 626–630.

⁵⁰ *OEANE*, 5, s. 273–274.

⁵¹ *ALB* 2, s. 458.

⁵² B. Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley 1968.

⁵³ *AP* 30–33.

⁵⁴ M.J.W. Leith (ed.), *Wadi Daliyeh I: The Wadi Daliyeh Seal Impressions*, Oxford 1997; D.M. Gropp, *Wadi Daliyeh II: The Samaria Papyri from Wadi Daliyeh*, Oxford 2001.

sach panowania perskiego Samaria była osobną prowincją⁵⁵, poznamy nawet namiestników Hananiasza lub Ananiasza⁵⁶ oraz Isiyatona⁵⁷, a być może również Aqabiaha⁵⁸. Co ciekawe, większość imion pojawiających się w papirusach z Wadi Daliyeh to imiona hebrajskie, takie jak Hananiasz, Ananiasz, Nehemiasz, ale są też imiona aramejskie, fenickie, edomickie, akkadyjskie i perskie, przy czym niekoniecznie świadczą one o przynależności etnicznej osób, które je nosiły. Poza dokumentami znaleziono bulle (czyli pieczęcie) z motywami greckimi i wschodnimi, które najwyraźniej były produkowane lokalnie, być może w miastach fenickich. Większość bulli nie nosi żadnych inskrypcji, z wyjątkiem kilku, z których najbardziej interesująca, choć bardzo silnie dyskutowana jest ta nosząca odniesienie do Izajasza, syna Sanballata, namiestnika Samarii. Opublikowano też pieczęcie, w większości bez inskrypcji, noszące w przeważającej większości również motywy greckie, takie jak Zeus, Herakles, Hermes i Afrodyta. Warto przy okazji wspomnieć, że wiele postaci jest nago, co raczej zdarzało się na pieczęciach niezwykle rzadko⁵⁹. Na terenie Palestyny odkryto także ostraka, które niełatwo interpretować⁶⁰. Te z okresu perskiego są w większości fenickie lub aramejskie, ale przynajmniej jeden ostrakon z Kadesz Barnea nosi najwyraźniej inskrypcję hebrajską. Ostraka aramejskie z różnych stanowisk to w większości rachunki i zamówienia zaopatrzenia, np. w mąkę, wino, oliwę czy drewno. Przynajmniej niektóre rachunki mogły mieć też związek z podatkami⁶¹. Z okresu perskiego z terenu Palestyny pochodzi też spora liczba pieczęci i odcisków pieczęci, z inskrypcjami i bez nich⁶². Problem w tym, że nie wszystkie zostały znalezione na stanowiskach archeologicznych, lecz np. na bazarach z antykami, co np. w Izraelu jest dość powszechne, tak więc niektóre z nich mogą być po prostu fałszerstwami. Wśród odcisków znajdziemy styl babiloński, perski, egipski i grecki, były więc

⁵⁵ WDSP 4.1; 5.1.

⁵⁶ WDSP 7.17.

⁵⁷ WDSP 8.12.

⁵⁸ WDSP 5.14.

⁵⁹ L.L. Grabbe, op. cit., s. 55–58.

⁶⁰ Zob. I. Eph'al and J. Naveh, *Aramaic Ostraca of the Fourth Century BC from Idumaea*, Jerusalem 1996.

⁶¹ Ibidem, s. 59–60.

⁶² N. Avigad and B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem 1997.

one importowane, inne zaś produkowano na miejscu, ale imitowały one importowane pieczęcie. Dla nas najważniejsze są pieczęcie noszące inskrypcje *yb*, *ybd* oraz *ybud* odnoszące się do nazwy prowincji Yehud (być może do tej kategorii należą też pieczęcie z literą *b*). Niektóre z nich noszą również tytuł *namiestnik*, a inne imiona. Trzeba tu wymienić następujące inskrypcje: *namiestnik Yehud*; *Yehud, Hananab*; *Yehud, namiestnik Yebo'ezera*; *do Yebo'ezera*; *do namiestnika Abzai*; *Urio Yehud*; *do namiestnika Elnathana*⁶³. Warto też wspomnieć pieczęć z napisem *dla Shelomith, w służbie namiestnika Elnathana*. Badacze dowodzą, iż Shelomith była ważną osobą w administracji, kierując archiwum prowincji, a ponadto być może była małżonką lub konkubiną namiestnika⁶⁴. Dość powszechne były też w Palestynie pieczęcie bez napisów, noszące za to fenicko–izraelskie motywy, takie jak sfinksy, gryfy, głowy ptaków, byków i baranów, lwy, konie i konie z jeźdźcami, kwiaty lotosu; motywy perskie, gdzie przeważał lew, a czasem pojawiał się też byk; wreszcie motywy greckie ze scenami mitologicznymi lub militarnymi⁶⁵.

Królowie perscy mieli monopol na emisję monet złotych i srebrnych, w związku z czym w prowincjach możemy znaleźć wyłącznie monety o małych nominałach, bite w brązie. Przez długi czas emisje pochodzące z terenów Palestyny, w tym z samej prowincji Judy zaliczane były do mennictwa filisto–arabskiego. Dziś jednak mówi się już o monetach Yehud. Niestety, ogromna większość egzemplarzy nie pochodzi bezpośrednio z wykopalisk, tylko pięć zostało odkrytych przez archeologów: jedna w Beth-Zur i cztery w Jerozolimie. Te ostatnie mogą wskazywać na istnienie w Jerozolimie lokalnej mennicy, choć nie możemy mieć w tym względzie pewności. Monety judejskie z okresu perskiego zostały podzielone na trzy typy⁶⁶. Pierwszy to dość marnie wykonane egzemplarze, zapewne najwcześniejsze, noszące w większości wyobrażenie głowy Ateny na awersie oraz sowy na rewersie wraz

⁶³ N. Avigad, *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive*, Jerusalem 1976.

⁶⁴ Ibidem, s. 11–13.

⁶⁵ L.L. Grabbe, op. cit., s. 63.

⁶⁶ L. Mildeberg, *Yehud: A Preliminary Study of the Provincial Coinage of Judaea*, w: O. Mørkholm and N.M. Waggoner (eds.), *Greek Numismatics and Archaeology: Essays in Honor of Margaret Thompson*, Wetteren 1979, s. 183–196 = *Vestigia Leonis: Studien zur antiken Numismatik Israels, Palästinas und der östlichen Mittelmeerwelt*, Freiburg 1998, s. 67–76.

z paleohebrajską inskrypcją *yhd*, *yhwld* (Yehud). Drugą grupę tworzą monety już lepszej jakości z motywami lilii, egipskiego sokoła i głowy króla perskiego oraz oczywiście inskrypcją *yhd*. Do trzeciej grupy zaliczamy monety, na których pojawia się zupełnie nowa inskrypcja *yh̄zqyh̄ h̄p̄h̄b̄* (namiestnik Hezekiasz), odnosząca się z bardzo dużym prawdopodobieństwem do namiestnika prowincji Yehud. Na awersie znajduje się głowa w stylu greckim, zaś na rewersie ateńska sowa. Wymienić ponadto trzeba unikalną monetę z inskrypcją *ywh̄n̄n̄ bkwh̄n̄* (kapłan Johanan), datowaną najwcześniej na połowę IV w. przed Chr. Być może ów Johanan był arcykapłanem lub perskim urzędnikiem pochodzącym z kapłańskiej rodziny. Druga niezwykła moneta na awersie wyobraża głowę Ateny, na rewersie zaś znajduje się sowa i inskrypcja *ydw'* (Jaddua), datowana jest na 1 połowę IV w. przed Chr. Niektórzy łączyli tę monetę z arcykapłanem Jadduą, ale swym stylem przypomina monety samarytańskie⁶⁷, jest to więc raczej czysta spekulacja. Wreszcie trzecia niezwykła moneta jest dziesięć razy cięższa niż pozostałe, a użyte na niej pismo przypomina bardziej paleoaramejskie niż paleohebrajskie. Na awersie znajduje się brodata głowa w korynckim hełmie, na rewersie zaś widzimy brodatego mężczyznę siedzącego na skrzydlatym powozie, obok zaś znajduje się głowa egipskiego boga Besa. Niektórzy badacze identyfikowali brodatego mężczyznę jako Jahwe, inni doszukiwali się w nim bóstwa perskiego lub greckiego, choć wydaje się, że jest to postać przedstawiająca po prostu bóstwo⁶⁸, choć próbowano łączyć też postać z namiestnikiem Bagohim⁶⁹. Również większość monet samarytańskich nie pochodzi z wykopalisk archeologicznych, lecz z bazarów z antykami. Cechą charakterystyczną tego mennictwa jest bardzo duża liczba typów (doliczono się ich 224) i powielają one zazwyczaj styl sydoński, tyryjski, cylicyjski i ateński⁷⁰. Pojawiają się na nich wyobrażenia: głowa Ateny, głowa Aretuzy, Herakles, sowa ateńska, uskrzydłony Pegaz, nadzy młodzieńcy, perski król, perski król walczący ze zwierzętami, perski król w rydwanie, postacie w perskich ubraniach, lwy, byki (niektóre uskrzydłone), gryfy, sfinksy, statki, hipopotamy, postać egipskiego boga Besa. Inskrypcje są ara-

⁶⁷ Y. Meshorer and S. Qedar, *Samaritan Coinage*, Jerusalem 1999, s. 23–24.

⁶⁸ Tak L. Mildeberg, op. cit., s. 184 = s. 68.

⁶⁹ Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, 1, *Persian Period Through Hasmonaeans*, New York 1982, s. 27–28.

⁷⁰ Y. Meshorer and S. Qedar, op. cit., s. 32–33.

mejskie i hebrajskie i odnoszą się do Samarii, Sanballata, Hananiasza, Hijama, Abdela i Jeroboama oraz perskich satrapów. Prawdopodobnie na monetach samarytańskich znajdują się też imiona synów Sanballata, co zdają się potwierdzać znaleziska w Wadi Daliyeh. Warto na koniec wspomnieć, iż na stanowiskach w Palestynie znaleziono dużą ilość monet fenickich, które wskazują przede wszystkim na ożywione kontakty handlowe⁷¹.

3. Źródła biblijne

Księgi Nehemiasza i Ezdrasza odgrywają niezwykle istotną rolę przy rekonstrukcji dziejów narodu wybranego w okresie perskim⁷². Badacze mają tendencję do łączenia tych dwóch ksiąg ze sobą ze względu na bardzo podobną strukturę, która tworzy z nich jedną całość (choć w wydaniach Biblii są osobno), co nie oznacza, że nie można ich czytać osobno. Skądinąd sporo elementów przemawia za przypuszczeniem, iż pierwotnie księgi powstały osobno i zostały zunifikowane z powodów edytorskich. W każdym razie za jednością przemawiają też wspólne tematy, jak choćby powrót Żydów z niewoli babilońskiej czy odbudowa Jerozolimy i przywrócenie porządku zgodnie z Prawem. Są też jednak duże różnice między dwoma tekstami, że wspomnimy chociażby powtarzanie pewnych działań przez Ezdrasza, które już wydarzyły się w czasach Zorobabela i arcykapłana Jozuego (np. zabranie ze sobą do Jerozolimy kapłanów czy naczyń świątynnych) czy też historia Nehemiasza rozpoczynająca się od stolicy wciąż leżącej w gruzach. Sprawa jest stosunkowo prosta, choć z drugiej strony dość niezwykła. Otóż w tradycji żydowskiej przetrwały co najmniej trzy, jeśli nie cztery historie powrotu z niewoli babilońskiej i odbudowy Jerozolimy i świątyni⁷³. Wszystkie te trzy relacje zostały umieszczone w Ezdraszu–Nehemiaszu. Nie jest moim zamiarem przedstawiać całej, dość skomplikowanej problematyki związanej z tymi dwoma ważnymi tekstami, ale trzeba wspomnieć, iż historie o powrocie i odbudowie różnią się między sobą czasami w sposób dość zasadniczy. I znów dla przykładu, pierwsza fala

⁷¹ Zob. J. Elayi and A.G. Elayi, *Tresor de monnaies pheniciennes et circulation monetaire (Ve – IVe siècles avant J.-C.)*, Paris 1993.

⁷² Zob. L.L. Grabbe, *Ezra and Nehemiah*, London 1998.

⁷³ L.L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism*, op. cit., s. 74.

repatriantów z Babilonii przybyła albo pod przewodnictwem Szeszbarsa, albo Zorobabela. Wszystko to czyni rekonstrukcję wydarzeń niezwykle trudną.

Dla badacza ważne jest pytanie, jakimi źródłami posługiwali się autorzy Ezdrasza–Nehemiasza. Przypuszcza się, że jednym z nich mogą być pamiętniki Ezdrasza, co jednak niezwykle trudno udowodnić i właściwie jedynym dowodem na potwierdzenie tej hipotezy jest fakt, iż część Ks. Ezdrasza napisana została w pierwszej osobie, co faktycznie sprawia wrażenie, jakbyśmy mieli do czynienia z relacją samego Ezdrasza. Kolejne źródło to oficjalne dokumenty perskie (np. tzw. dekret Cyrusa dotyczący powrotu Żydów z niewoli babilońskiej) i listy autorstwa perskich urzędników, w większości w języku aramejskim (aramejski był językiem urzędowym w państwie perskim), cytowane w Ks. Ezdrasza. Badacze są wciąż podzieleni w kwestii autentyczności tych dokumentów, albo je przyjmując (choć zazwyczaj nie wszystkie), albo traktując jako fałszerstwa. Nie ulega wątpliwości, że w tekstach tych mamy do czynienia ze sporą ilością żydowskiej teologii, a więc wiele z opisanych faktów w rzeczywistości nie miało miejsca. Nie można jednak wykluczyć autentyczności przynajmniej niektórych dokumentów i listów w tym sensie, że rzeczywiście one powstały i faktycznie pewne opisane w nich wydarzenia miały miejsce, ale zostały one odpowiednio przerobione przez żydowskich skrybów (możemy tu wymienić dla przykładu list Tattenaja czy dekret Artakserksesa dla Ezdrasza)⁷⁴. W przeciwieństwie do Ezdrasza nie ulega raczej żadnej wątpliwości, że istniały pamiętniki Nehemiasza. Badacze oferowali bardzo ciekawą ich interpretację, bowiem niektórzy dowodzili, że mamy tu do czynienia z oficjalnym raportem dla władz perskich, inni twierdzili, iż jest to list Nehemiasza do Boga, jeszcze inni twierdzili, że faktycznie jest to raport, ale pierwotnie był on przeznaczony dla Persów, a później powstała wersja dla Żydów. Wreszcie przypuszcza się też, iż powstały dwie wersje opowieści o działalności Nehemiasza w Jerozolimie; pierwsza powstała w okresie naprawy murów Jerozolimy, a druga powstała nieco później, kiedy pojawiła się opozycja przeciwko reformom wprowadzonym przez byłego królewskiego podczaszego⁷⁵. Ezdrasz–Nehemiasz

⁷⁴ Ibidem, s. 78.

⁷⁵ Zob. T. Reinmuth, *Der Bericht Nehemias: Zur literarischen Eigenart, traditionsgeschichtlichen Prägung und innerbiblischen Rezeption des Ich-Berichts Nehemias*, Freiburg 2002; L.L. Grabbe, op. cit., s. 80.

zawiera też wiele list osób, uwikłanych w wydarzenia, które stały się udziałem obydwu reformatorów. Oczywiście, niekoniecznie zawierają one prawdziwe imiona i mówią o postaciach historycznych. Rolą takich list było głównie ukazanie relacji społecznych lub też przekazanie wiadomości o charakterze teologicznym.

Ważny wkład w poznanie okresu perskiego wnoszą jeszcze inne księgi prorockie, a mianowicie **Księgi Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza**, które także wykazują pewne cechy wspólne⁷⁶. Wszystkie trzy poruszają kwestię odbudowy wspólnoty żydowskiej w Palestynie, kwestię przywództwa tej wspólnoty (m.in. czy liderem był namiestnik, czy arcykapłan, który z nich był ważniejszy, czy też może sprawowali władzę wspólnie), kwestię świątyni jerozolimskiej i stanu kapłańskiego, wreszcie sprawy eschatologiczne. Nie wiemy kim był Aggeusz, choć jest możliwe, że pełnił rolę proroka kultowego. Jego księga składa się jedynie z dwóch rozdziałów i prawie w całości poświęcona jest odbudowie świątyni. Zawiera przy tym liczne przepowiednie, wynikające z niepowodzeń związanych z pracami budowlanymi, ale prorok daje bardzo silną nadzieję eschatologiczną. Księgę Zachariasza dzieli się zazwyczaj na Proto-Zachariasza i Deutero-Zachariasza, a czasem pojawia się jeszcze Trito-Zachariasz, choć trzeba wyraźnie stwierdzić, iż nie wszyscy uczeni akceptują ten podział. Proto-Zachariasz zawiera wiele wizji i przepowiedni, również odnoszących się do odbudowy świątyni oraz ustanowienia Bożego porządku. Warunkiem jest jednak oczyszczenie się ludzi i powrót Jahwe do Syjonu. Ta część zawiera też pomyślne elementy, bowiem na koniec dowiadujemy się, iż dobrobyt i pomyślność powróciły do Izraela, bo Pan jest obecny w Jerozolimie. W Deutero-Zachariaszu świątynia jest już co prawda odbudowana, ale również tutaj jest mowa o oczyszczeniu wspólnoty. Generalnie jednak ta część jest bardzo trudna w interpretacji. Ks. Malachiasza jest blisko związana z Ks. Zachariasza, znajduje się w niej m.in. krytyka kapłaństwa, kwestie eschatologiczne, kwestie dotyczące małżeństwa, rozvodu i dziesięciny⁷⁷.

W przypadku **tradycji Izajasza**⁷⁸ przyjmuje się, iż niektóre fragmenty **Proto-Izajasza** mogły powstać w okresie perskim, a w szcze-

⁷⁶ Zob. R.J. Coggins, *Haggai, Zechariah, Malachi*, Sheffield 1987.

⁷⁷ L.L. Grabbe, op. cit., s. 85–90.

⁷⁸ J. Blenkinsopp, *A History of Prophecy in Israel*, Louisville 1996.

gólności tzw. Apokalipsa Izajasza⁷⁹. Z kolei powstanie **Deutero–Izajasza** datuje się dość powszechnie na okres niewoli babilońskiej. Dla nas najważniejszy jest jednak **Trito–Izajasz**, który bez wątplenia powstał w okresie perskim. Co ciekawe, niektóre jego fragmenty zdają się odzwierciedlać podziały w żydowskiej wspólnocie religijnej. Interpretuje się je nawet jako atak na kult i kapłanów jerozolimskich, co w Biblii jest wydarzeniem dość niezwykłym. Być może chodzi o jakieś praktyki pogańskie jeszcze sprzed okresu niewoli babilońskiej, które w jakiś sposób przetrwały do późniejszych czasów. W każdym razie, Trito–Izajasz podejmuje takie tematy, jak eschatologia, uniwersalizm i nieprawo kultury⁸⁰. Przez całe dekady **Księga Joela** była datowana na czasy machabejskie, ale później pojawiły się głosy, iż należy ją w całości datować na czasy perskie. Obecnie na czasy perskie datuje się przynajmniej dwa pierwsze rozdziały, podczas gdy następne na czasy hellenistyczne. Wśród poruszanych przez nią tematów znajdują się sprawy dotyczące kultu i kapłanów, np. mowa jest o plagach głodu i szarańczy, które miały wpływ na świątynię⁸¹. Najważniejszym punktem księgi jest przyszłe miejsce i świętość Syjonu. Co do eschatologii to Ks. Joela mówi przede wszystkim o Dniu Jahwe i jego interwencji, aby wywyższyć Izrael, ukarać jego wrogów i zaprowadzić nowy porządek⁸².

Większość badaczy datuje powstanie **Księga Jonasza** na okres perski, choć nie można też całkowicie wykluczyć okresu hellenistycznego, jak też przed niewolą babilońską. Księga zajmuje się dwiema kwestiami: przepowiednią zapowiadającą zniszczenie Niniwy oraz miejscem pogan w Bożym planie zbawienia. Z kolei **Księgi Kronik (1 i 2)** datuje się od okresu perskiego do czasów machabejskich. Obecnie najbardziej popularny jest wczesny okres hellenistyczny, ale nie jest wykluczone, iż ich zasadniczy zręb powstał w okresie perskim. Większą część ksiąg zajmuje historia monarchii izraelskiej paralelna do tej, zawartej w 1 i 2 Księdze Samuela oraz 1 i 2 Księdze Królewskiej. Badacze przyjmują, iż obraz stanu kapłańskiego oraz funkcjonowanie kultu świątynnego zawarte w Ks. Kronik odzwierciedlają tak naprawdę sytuację w okresie perskim lub we wczesnym okresie hellenistycznym. Omawiając okres perski nie można nie wspomnieć o tzw. dokumentach czy też trady-

⁷⁹ Iz 24–27.

⁸⁰ L.L. Grabbe, op. cit., s. 90–94.

⁸¹ J1 1, 9, 13, 16; 2, 17.

⁸² L.L. Grabbe, op. cit., s. 94–95.

cjach (jahwistyczna, elohistyczna, deuteronomiczna i kapłańska). Od wielu lat teoria Graffa–Wellhausena jest pod silnym ostrzałem krytyki, podobnie zresztą, jak datacja poszczególnych dokumentów. Nas najbardziej interesuje tzw. **Kodeks Kapłański**, który większość badaczy datuje na okres perski, choć nie brakowało głosów za datacją na czas przed niewolą babilońską. Nie jest wykluczone, iż zasadnicza część rzeczywiście powstała w okresie panowania perskiego, ale zawiera też elementy powstałe wcześniej. Wszystko to oczywiście przy założeniu, iż takie dokumenty/tradycje naprawdę istniały. Nie zmienia to jednak faktu, iż mamy tu do czynienia z zebraniem wszystkich tradycyjnych praktyk kultowych w społeczeństwie żydowskim⁸³.

Przynajmniej część **Księgi Przysłów** powstała w okresie perskim, choć wiele elementów wywodzi się z okresu przed niewolą. W każdym razie uczeni zgadzają się, iż jej większość znana była w okresie perskim, co więcej, mogła wówczas otrzymać swój ostateczny kształt. Ks. Przysłów jest właściwie summą żydowskiej mądrości, odnoszącej się do niektórych aspektów życia, np. księga prezentuje bardzo pozytywny obraz kobiety. Pojawia się tam też Mądrość, która jest towarzyszką Jahwe⁸⁴. Nie jest wykluczone, iż w okresie perskim swą ostateczną postać przybrała **Księga Hioba**, jeden z najniezwykleszych tekstów biblijnych, smutny, a jednocześnie dający nadzieję, poruszający kwestię Bożej sprawiedliwości. **Księga Estery** została napisana prawdopodobnie w okresie hellenistycznym, opowiada jednak historię Żydówki, która stała się żoną perskiego króla. Tekst ten zalicza się zazwyczaj do kategorii powieści czy też noweli historycznej, a sama historia jest oczywiście zupełnie nieprawdopodobna, niemniej jednak może zawierać pewne elementy historii wspólnoty żydowskiej w Suzie. A poza tym księga opisuje korzenie bardzo popularnego żydowskiego święta Purim⁸⁵. Dość duża rozbieżność panuje w kwestii datacji **Księgi Rut**, choć większość zdaje się skłaniać ku okresowi perskiemu. Prezentuje ona tendencje uniwersalistyczne przedstawiając bardzo pozytywny obraz nie-Żydówki. Obok Rut ważną rolę odgrywa Naomi, co skłaniało nawet niektórych do przypuszczeń, iż autorką księgi jest kobieta. Ostatnim tekstem biblijnym, którego zasadniczy zręb powstał najwyraźniej w okresie perskim jest **Pieśń nad Pieśniami**, choć pewne ele-

⁸³ Ibidem, s. 99–101.

⁸⁴ Prz 8, 22–31.

⁸⁵ L.L. Grabbe, op. cit., s. 104–105.

menty mogły już powstać wcześniej. Dla porządku trzeba wspomnieć, że istnieje też możliwość, iż tekst powstał we wczesnym okresie hellenistycznym. Nie ma sensu wdawać się tu w dyskusję czy jest to literatura erotyczna, bowiem w gruncie rzeczy nie ma to najmniejszego znaczenia. Badacze dowodzą, iż Pieśń może czerpać swoje korzenie z egipskich pieśni miłosnych. Nie zapominajmy jednak, że literatura o zabarwieniu miłosnym i erotycznym znana jest również chociażby z Mezopotamii i język tamtejszych utworów jest w wielu przypadkach jeszcze bardziej dosadny. Co do interpretacji, to najbardziej popularna mówi oczywiście o miłości Izraela do Jahwe, ale tak naprawdę kwestia tożsamości oblubieńca i oblubienicy pozostaje otwarta.

4. Źródła perskie, mezopotamskie i egipskie

Źródła perskie, mezopotamskie i egipskie nie dają nam bezpośrednich informacji o Żydach, ale pozwalają nakreślić ogólny obraz okresu perskiego. I tak np. inskrypcje aramejskie, greckie i likijskie, dotyczące kultu Ksantosa w Licji pozwalają przyrzeć się stosunkowi władz perskich do lokalnych kultów. Warto też wspomnieć inskrypcję z Behistun, która mówi o okolicznościach zdobycia tronu przez Dariusza I. Teksty elamickie z Persepolis pozwalają się zapoznać z funkcjonowaniem perskiej administracji, jak też z kwestiami gospodarczymi (zaopatrzenie magazynów królewskich, pokwitowania podatkowe). Wśród źródeł babilońskich warto wspomnieć *Kronikę Nabonida*, opisującą wzrost potęgi Cyrusa Wielkiego i podbój przez niego państwa nowobabilońskiego. Bardzo ważnym tekstem jest cylinder Cyrusa (gliniany cylinder pokryty klinową inskrypcją stanowiącą deklarację polityczną Cyrusa po zdobyciu Babilonu), odzwierciedlający stosunek państwa perskiego do lokalnych kultów. Był on często rozważany jako wzór dla dekretu Cyrusa, zezwalającego Żydom na powrót do ojczyznoego kraju. Tekst na cylindrze miał wskazywać, iż władca perski okazał swą przychylność nie tylko Żydom, ale także wszystkim innym podbitym ludom. Problem jednak w tym, że władcy państwa nowobabilońskiego również respektowali wolność religijną swoich poddanych, tak więc postępowanie Persów nie było tu żadną nowością. Dla badań nad historią Żydów ważne jest archiwum firmy rodziny Murašu z Nippur, ponieważ kilka wysoko postawionych w niej osób to byli Żydzi, przynajmniej taki wniosek można wysnuć na podstawie ich imion. Spośród źródeł egipskich

warto wspomnieć inskrypcję opowiadającą historię Udjahorresneta, egipskiego dworzanina i dowódcy królewskiej floty w okresie saickim i perskim. Został on wysłany przez Dariusza I, aby zająć się sprawami w „domu Egiptu”. Badacze wykorzystują tę historię jako ilustrację misji Nehemiasza i Ezdrasza⁸⁶.

5. Źródła greckie i łacińskie

Źródła greckie⁸⁷ i łacińskie niewiele mówią o samej Palestynie, nie mówiąc już o prowincji Yehud (nie ma o niej w źródłach klasycznych nawet pojedynczej wzmianki), choć wspominają o ważnych wydarzeniach powiązanych z jej dziejami, a poza tym dostarczają też cennych informacji o imperium perskim. Współcześni badacze doszli do wniosku, iż dzieło **Herodota** jest jednym z najważniejszych źródeł do poznania panowania Cyrusa Wielkiego, Kambyzesa, Dariusza I i Kserksesa. W wielu miejscach wykazuje on dobrą znajomość realiów imperium perskiego, nie jest więc wykluczone, iż miał dostęp do perskich źródeł. „Ojciec historii” prezentuje w swym dziele postawę krytyczną, dokonuje oceny dowodów, często wykazuje daleko posunięty sceptycyzm⁸⁸. Z drugiej strony, dopuszcza przepowiednie, a więc uznaje istnienie boskiej interwencji w życiu ludzi, co bynajmniej nie obniża wartości jego pracy. Jego krytyka jest może czasem bardziej wynikiem zdrowego rozsądku niż analizy posiadanych źródeł czy informacji, ale są to często poglądy trafne, że wspomniemy chociażby wojnę trojańską. Herodot wyraźnie stwierdza, iż żaden naród nie pozwoliłby się oblegać przez dziesięć lat z powodu jednej kobiety⁸⁹. W wielu miejscach mamy też dowody potwierdzające, iż miał dostęp do wielu ważnych dowodów, sam też podróżował i zbierał informacje, choć z drugiej strony przytacza liczne anegdoty czy opowieści ludowe, często dotyczące błahych wydarzeń czy mało istotnych postaci. Wagi jego dzieła nie da się jednak przecenić. Dla poznania dziejów perskich ważne jest też dzieło **Tukidydesa** o wojnie peloponeskiej⁹⁰, bowiem Persowie odegrali w niej znaczącą

⁸⁶ L.L. Grabbe, op. cit., s. 107–117.

⁸⁷ S. Hornblower (ed.), *Greek Historiography*, Oxford 1994.

⁸⁸ Zob. D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto 1989.

⁸⁹ Herodot, *Historiae* 12, 118–120.

⁹⁰ S. Hornblower, *Thucydides*, Baltimore 1987.

rolę (może bardziej ich pieniądze). Greckiego historyka można stawiać za wzór dokładności i krytycznego podejścia do źródeł, choć, jak wielu historyków klasycznych, przejawia nieco zbyt wielkie zamięrowanie do wszelkiego rodzaju przemów, wygłaszanych przy różnych mniej lub bardziej ważnych okazjach. Podobną rolę w odniesieniu do Persji spełnia **historyk z Oxyrhynchos**, którego dzieło, będące kontynuacją narracji Tukidydesa, zachowało się tylko fragmentarycznie. Kolejnym autorem piszącym o imperium perskim był **Ktezjasz**, który po dostaniu się do perskiej niewoli był przez 17 lat osobistym lekarzem Artakserksesa II. Wydawać by się więc mogło, że miał wszelkie powody ku temu, aby być dobrze obeznany z perskim dworem i perską historią. Niestety, jego dzieło skupia się głównie na anegdotach, dworskich intrygach i skandalach, pojawia się też sporo legend i podań ludowych. Problem w tym, że inni greccy historycy opierali się w następnych latach na jego dziele, a nie na znacznie bardziej wartościowym dziele Herodota. Ktezjasz może być jedynie traktowany jako uzupełnienie ojca historii, a i to przy zachowaniu daleko idącej ostrożności.

Sporo na temat Persji wiedział **Ksenofont**, który służył jako grecki najemnik w czasie wojny domowej między Artakserksesem II a Cyrusem Młodszym. Jego najbardziej chyba znane dzieło, *Anabasis*, opisuje marsz owych najemników nad Morze Czarne po klęsce i śmierci Cyrusa pod Kunaksą w 401 r. przed Chr. Kolejne jego dzieło to *Hellenika*, kontynuujące *Wojnę peloponeską*, ale nie tak wartościowe. Wreszcie, wymienić trzeba *Cyropaedia*, czyli życie Cyrusa, które poza istotnymi i prawdziwymi faktami zawiera też sporo fałszerstw i pomyłek, trzeba więc podchodzić do tego dzieła z ostrożnością⁹¹. Jego największą zaletą są chyba informacje o perskich zwyczajach, społeczeństwie i rządzie. Autorem pierwszej historii powszechnej jest **Eforos**, którego dzieło było też głównym źródłem Diodora Sycylijskiego. Jest też głównym źródłem informacji o ostatnim półwieczu historii monarchii Achemenidów. **Diodor Sycylijski** napisał w I w. przed Chr. kolejną historię powszechną, przy czym nie był badaczem oryginalnym, ale raczej kompilatorem. Ma to wpływ na wartość poszczególnych fragmentów w zależności od źródeł, z jakich korzystał. Pisząc o państwie perskim korzystał z prac Ktezjasza, Eforosa i Tukidydesa. Dla uzupełnienia pism innych histo-

⁹¹ D.L. Gera, *Xenophon's Cyropaedia: Style, Genre, and Literary Technique*, Oxford 1993.

ryków można wykorzystać niezachowane w całości do naszych czasów dzieło **Pompejusza Trogusa**, znane z łacińskiego streszczenia z III w. po Chr. autorstwa Justynusa. **Plutarch** jest z kolei autorem *Żywotów równoległych*, które nie są może najwybitniejszymi dziełami historycznymi, ale dostarczają wielu interesujących informacji. Dziejom Persji poświęcony jest żywot Artakserksesa II oraz Aleksandra Wielkiego. Skylaks, według informacji Herodota, podróżując wzdłuż rzeki Indus, dotarł aż do Oceanu Indyjskiego w czasach panowania Dariusza I. Niestety opis jego podróży się nie zachował, natomiast do nas dotarło pod jego imieniem dziełko powstałe dopiero w IV w. po Chr. Znane ono jest dodatkowo niestety z jednego manuskryptu, zawierającego wiele pomyłek, zwanego **Pseudo-Skylaksem**. Niemniej, można w nim znaleźć użyteczne informacje na temat geografii Palestyny w okresie perskim. **Strabo** napisał znane dzieło *Geographia*, które w większości przetrwało do naszych czasów w siedemnastu księgach. Księga 16 poświęcona jest Mezopotamii, Syrii, Palestynie⁹² i Arabii. Prawdziwą encyklopedią przyrodniczą świata starożytnego jest *Historia Naturalis* Pliniusza Starszego, która zawiera też cenne informacje z terenu Palestyny. **Pseudo-Arystoteles** daje w swoim dziele *Oeconomica* ważne informacje dotyczące gospodarki i administracji imperium perskiego, w tym struktury państwa w momencie podboju Aleksandra Wielkiego. Tylko okazjonalnie można znaleźć odniesienia do historii perskiej w *Żywotach sławnych mężów Korneliusza Neposa*. Omawiając okres perski nie można nie wspomnieć o historykach Aleksandra Wielkiego. Pierwszy z nich to **Flawiusz Arrian**, który napisał jedno z najważniejszych źródeł omawiających perską kampanię macedońskiego władcy. Drugim jest **Kwintus Kurcjusz Rufus**, autor dzieła opisującego życie Aleksandra w dziesięciu księgach. Dwie pierwsze, traktujące o okresie przed podbojem Persji, nie zachowały się. Trzeba wreszcie wymienić **Józefa Flawiusza**, któremu osobne miejsce zostanie poświęcone w trzeciej części książki. Jego wiedza o państwie perskim opiera się przede wszystkim na tekstach biblijnych, które po prostu parafrazuje. Nie jest wykluczone, że znał też jakieś inne źródła, ale jeżeli tak było, to w bardzo ograniczonym zakresie⁹³.

⁹² Strabo, *Geographia* 16, 2, 28–36, 759–765.

⁹³ L.L. Grabbe, op. cit., s. 125–130.

Rozdział 2

Spółeczeństwo i instytucje

1. Administracja

Omawiając administrację prowincji Yehud warto przypomnieć, iż organizacja imperium perskiego opierała się przede wszystkim na satrapiach, a na ich czele stali satrapowie. Ze względu na rozległość państwa cieszyli się oni stosunkowo dużą niezależnością od rządu centralnego, wywodzili się zazwyczaj z perskiej arystokracji lub też byli członkami rodziny królewskiej¹. Centralne administrowanie tak ogromnym imperium nie było oczywiście możliwe, w związku z tym przekazanie satrapiom stosunkowo dużej autonomii było dobrym rozwiązaniem. Z drugiej jednak strony, brak bezpośredniej kontroli ze strony rządu centralnego powodował, iż satrapowie byli często na wpół niezależnymi władcami, prowadzącymi własną politykę, nie zawsze zgodną z wytycznymi Suzy. Inna sprawa, że zazwyczaj byli lepiej zorientowani w sprawach dotyczących swoich satrapii i ich sąsiadów niż rezydujący daleko król i jego ministrowie.

Granice Yehud. Dawny obszar królestwa Judy znalazł się, podobnie zresztą jak w czasach babilońskich, w satrapii Ebir-nari (za Eufratem; Transeufrateńska). Trzeba bardzo wyraźnie zaznaczyć, iż nie

¹ Zob. P. Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Leiden 2002.

posiadamy żadnych dowodów o pierwszorzędym znaczeniu (np. źródeł dokumentarnych), które potwierdzałyby istnienie prowincji Yehud, możemy ten fakt wysnuć tylko na podstawie pieczęci i przekazów biblijnych (przede wszystkim Ksiąg Nehemiasza i Ezdrasza). Bez wątplenia w skład prowincji wchodziła Juda właściwa, choć jak daleko na południe sięgała, jest już przedmiotem sporu. Wspomniane przed chwilą księgi przekazują co prawda listy miejscowości, które były zasiedlone przez ludność żydowską, ale nie należy ich traktować jako wyznacza granic Yehud, bowiem zawierają one również miejsca poza Judą. Pewną pomocą służyć też mogą pieczęcie, których zasięg występowania powinien określić granice prowincji. Na pewno na ich podstawie możemy wskazać przynajmniej niektóre centra administracyjne, jak Jerozolima, Mispa, Jerycho, En-Gedi, Mośah i Ramat Raheł², choć obecność w tych miejscach pieczęci niekoniecznie musi dowodzić działania tam administracji prowincjonalnej. Do tej listy możemy jeszcze dorzucić Ҁorvat Zimri, Har Adar oraz Gibeon. Co do granic samej Judy to na północy jej granica kończyła się w okolicach Betel, na wschodzie opierała się o Jordan i Morze Martwe, na południu zaś dochodziła w okolice Beth-Zur, obejmując również Hebron. Poważny problem istnieje co do granicy zachodniej, bowiem prawdopodobnie do czasów panowania Ezechiasza w skład Judy wchodziła Szefela, którą jednak najwyraźniej Asyryjczycy później odłączyli i taki stan rzeczy utrzymywał się również w okresie neobabilońskim. Powstaje więc pytanie, czy Persowie zmienili sytuację i przyłączyli Szefelę z powrotem do Judy. Z jednej strony, trudno znaleźć powód, dla którego mieli oni zmieniać granice Judy, z drugiej jednak mamy do czynienia w okresie perskim z przynajmniej częściowym zasiedleniem równiny przez ludność żydowską, co przemawiałoby jednak za Szefelą w granicach Judy³. Tak więc Juda miała około dwóch tysięcy kilometrów kwadratowych powierzchni i podzielona była na sześć dystryktów (*pelek*), a każdy z nich był podzielony jeszcze na dwie mniejsze jednostki (przy czym ośrodek administracyjny jednej z tych jednostek znajdował się w stolicy dystryktu): 1) Jerozolima i Ramat Raheł; 2) Keilah, obejmujące połu-

² C.E. Carter, *The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study*, Sheffield 1999, s. 259–268.

³ O. Lipschits, *Demographic Changes in Judah Between the Seventh and the Fifth Centuries B.C.E.*, w: O. Lipschits and J. Blenkinsopp (eds.), *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Winona Lake 2003, s. 345.

dniowo-zachodnią część prowincji oraz być może Abdullam; 3) Mispa, obejmująca część północną oraz Gibeon; 4) Beth-haccerem, dystrykt zachodni oraz być może Zanoah; 5) Beth-Zur, dystrykt południowy i prawdopodobnie Tekoa; 6) Jerycho, dystrykt wschodni oraz Seenah⁴. Trzeba wyraźnie zaznaczyć, iż zaprezentowany podział jest dziś przyjmowany przez większość badaczy, choć poddawany był dość poważnej krytyce. Podział ten jest możliwy do zaakceptowania, choć nie da się go, jak na razie, udowodnić z absolutną pewnością⁵.

Niektórzy badacze przypuszczali, iż Juda tak naprawdę nie była osobną prowincją, lecz w czasach babilońskich i perskich wchodziła w skład prowincji Samarii⁶. Opiera się to m.in. na fakcie, iż w trakcie odbudowy świątyni jerozolimskiej na inspekcję przybył nie tylko satrapa Ebir-nari, ale również przedstawiciele samarytańskiej warstwy rządzącej, nie wspomina się natomiast o żadnym namiestniku Judy⁷, czy też na twierdzeniu, iż *pehâ* (tytułem tym określani są Szeszbasar i Zorobabel) ma szerokie znaczenie i niekoniecznie musi oznaczać namiestnika, ale np. osobę o specjalnych uprawnieniach. Przeciwno tej hipotezie przemawiają bardzo wyraźne dowody, przede wszystkim odciśki pieczęci na bullach i dzbanach oraz monety, gdzie wyraźnie jest mowa o namiestnikach Yehud. Trzeba jednak uczciwie powiedzieć, iż wspomniane źródła odnoszą się do okresu po misji Nehemiasza, a więc nie mamy w zasadzie dowodów potwierdzających istnienie namiestników Yehud od początku okresu perskiego (poza oczywiście przekazami biblijnymi). Nie ma jednak też powodu wątpić, iż tak nie było, ponieważ trudno znaleźć powody, dla których Persowie nagle mieli zmienić zdanie i utworzyli nową prowincję.

Organizacja prowincji Yehud. Na temat organizacji prowincji Yehud powstało wiele mniej lub bardziej rozsądnych i prawdopodobnych teorii. Jedną z ciekawszych jest teza o istnieniu obywatelskiej wspólnoty świątynnej⁸ jako części organizacji Judy. Zakłada ona, że

⁴ M. Avi-Yonah, *The Holy Land from the Persian to the Arab Conquests (536 B.C. to A.D. 640): A Historical Geography*, Grand Rapids 1966, s. 19–23.

⁵ L.L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period, 1, Yehud: A History of the Persian Province of Judah*, London–New York 2004, s. 138–139.

⁶ Teorię tę sformułował A. Alt, *Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums*, w: idem, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, München 1953, s. 5–28.

⁷ Ezd 4.

⁸ Hipotezę tę sformułował J.P. Weinberg, *The Citizen-Temple Community*, Sheffield 1992.

po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej, dzięki decyzji Cyrusa, Juda znajdowała się pod kontrolą samarytańską. Ludność żydowska otrzymała pomoc władz perskich w odbudowie świątyni jerozolimskiej, ale Szeszbasar i Zorobabel byli tylko nieoficjalnymi przywódcami rodzącej się wspólnoty. Obywatelska wspólnota świątynna w Judzie powstała dopiero w połowie V w. przed Chr. w wyniku edyktu Artakserksesa I. Do wspólnoty mogli jednak należeć tylko ci, którzy powrócili z niewoli. Ogromna większość ludności, która pozostała w kraju, została z niej wykluczona. W tym czasie też Juda została przekształcona w prowincję, choć Nehemiasz nie był namiestnikiem, tylko przywódcą obywatelskiej wspólnoty świątynnej. Większość ziemi w prowincji była wspólną własnością wspólnoty. Pod koniec okresu perskiego dwoistość organizacyjna Judy zanikła, bowiem namiestnictwo prowincji zostało przeniesione na arcykapłana⁹. Jest to hipoteza tyleż atrakcyjna, co mało prawdopodobna.

Trudno też doszukać się istnienia Judy jako państwa świątynnego, choć możemy znaleźć pewne jego elementy, jak centralna pozycja świątyni i eksponowana pozycja arcykapłana. Prowincja miała jednak namiestnika, choć w początkach jej istnienia można zaobserwować chyba istnienie swego rodzaju diarchii, przejawiającej się w równym statusie namiestnika i arcykapłana, choć nie wszyscy badacze zgadzają się z tą hipotezą¹⁰. Nie wiemy niestety czy wszyscy perscy namiestnicy Yehud byli pochodzenia żydowskiego, choć z pewnością przynajmniej niektórzy byli Żydami. Nie wszyscy też utrzymywali dobre stosunki z arcykapłanami, co raczej przemawia przeciwko ewentualnej diarchii w późniejszym okresie. Poruszamy się tu jednak bardziej w sferze spekulacji niż faktów¹¹.

Namiestnicy Yehud. Nie posiadamy niestety pełnej listy namiestników prowincji, ale źródła zachowały imiona kilku z nich. Bez wątpienia z punktu widzenia każdego badacza źródła epigraficzne są bardziej wiarygodne niż literackie. W przypadku Judy są to głównie inskrypcje na odciskach pieczęci. Przypomnijmy jednak, że część z nich pochodzi z bazarów handlujących antykami, a nie z wykopalisk archeologicznych, co obniża ich wartość. Na podstawie źródeł literackich oraz mo-

⁹ Ibidem, s. 123–126.

¹⁰ Np. D. W. Rooke, *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*, Oxford 2000, s. 128–135.

¹¹ L.L. Grabbe, op. cit., s. 147–148.

net lista namiestników wyglądałaby następująco: Szeszbasar, ok. 530 r. przed Chr.¹²; Zorobabel, ok. 520 r. przed Chr.¹³; Nehemiasz, ok. 445–432 przed Chr.¹⁴; Bagohi, ok. koniec V w. przed Chr.¹⁵; Hezekiasz, ok. 350–330 przed Chr. (pojawia się na monetach)¹⁶. Z kolei, opierając się na odciskach pieczęci lista byłaby następująca: Jehoezer; Ahzai; Elnatan¹⁷. Część badaczy datuje kadencje tych trzech ostatnich namiestników na przełom VI/V w. przed Chr, natomiast część jakies sto lat później, na przełom V/IV w. przed Chr. Do wymienionych już dostojników trzeba jeszcze doliczyć Hanana, Uriawa/Urio i Jadduę, którzy faktycznie mogli być również namiestnikami Judy, ale nie mamy niestety na to żadnych dowodów (wspomnieć dla porządku wypada, iż Jadduę częściej proponuje się jako arcykapłana). Pewne spory wywołał namiestnik Hezekiasz, pojawiający się na jednej z monet, którego próbowano identyfikować z arcykapłanem Ezechiaszem, wspominanym przez Hekatajosa z Abdery, który osiedlił się z wieloma Żydami w Egipcie. Teoretycznie nie możemy tego wykluczyć, ponieważ arcykapłan mógł być jednocześnie namiestnikiem, mamy tu jednak do czynienia raczej z żydowską propagandą i te dwie osoby należy traktować oddzielnie¹⁸. Księgi Ezdrasza i Nehemiasza wymieniają też innych przywódców wspólnoty żydowskiej, pośród których badacze doszukują się kolejnych namiestników Yehud, a są to: Zorobabel, Jozue, Nehemiasz, Serajasz/Azariasz, Reelajasz/Raamiasz, Nahamani, Mordechaj, Bilszan, Mispar/Misperet, Bigwajasz, Rechum/Nechum i Baana¹⁹. Wspomnijmy, iż np. Serajasz był ojcem Ezdrasza, a Mordechaj jest wujem Estery. Nie możemy wykluczyć, że niektóre z tych postaci mogły pełnić funkcję namiestnika Judy, choć nie mamy w tym względzie pewności, na pewno jednak odgrywały z życia prowincji ważną rolę.

¹² Ezd 5, 14.

¹³ Ag 1, 1, 14; 2, 2, 21.

¹⁴ Ne 1–7.

¹⁵ TAD A 4.7.1; A 4.8.1; A 4.9.1.

¹⁶ L.L. Grabbe, op. cit., s. 148.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Zob. U. Rappaport, *The First Judaean Coinage*, „Journal of Jewish Studies” 32 (1981), s. 1–17; B. Bar-Kochva, *Pseudo-Hecataeus, On the Jews: Legitimizing the Jewish Diaspora*, Berkeley 1996.

¹⁹ Ezd 2,2; Ne 7,7.

Pozostałe urzędy prowincji. Spośród pozostałych urzędów istniejących w administracji prowincji Yehud²⁰ najważniejszą rolę odgrywał prefekt (*s^egan*). Papirusy z Wadi Daliyeh wskazują, iż w Samarii prefekt był drugą osobą w hierarchii po namiestniku. Co ciekawe, w Księgach Ezdrasza i Nehemiasza znajdujemy prefektów wyłącznie w liczbie mnogiej, np. kapłani, możni, prefekci i reszta nie wiedzieli o nocnym rekonesansie Nehemiasza²¹. Prefekt pojawia się też w dokumentach z Elefantyny, zazwyczaj w formułach prawnych, mówiących np. o prawie do odwołania do prefekta i zawsze występuje tutaj liczba pojedyncza. Nieco bardziej skomplikowanym problemem są „starsi”, którzy odnoszą się raczej do okresu sprzed niewoli babilońskiej²², choć być może w niektórych miejscach ta instytucja rzeczywiście przetrwała. Być może jest tu mowa po prostu o głowach poszczególnych rodów, choć wówczas nie ma to nic wspólnego z oficjalną administracją prowincjonalną²³. U Ezdrasza i Nehemiasza pojawia się wreszcie zgromadzenie (*qahal*), które miało być zwoływane w szczególnie ważnych sprawach²⁴. Niektórzy historycy przypuszczali, iż zgromadzenie było jedną z oficjalnych instytucji prowincjonalnych, dowodząc przy tym, iż Juda była państwem świątynnym w ramach imperium perskiego, choć nie ma na to żadnych dowodów. Istnienie ewentualnego zgromadzenia nie znajduje żadnego odzwierciedlenia w pozostałej literaturze, jest też raczej mało prawdopodobne, aby król perski zgodził się na istnienie takiego ciała w podległej sobie prowincji. Ponadto, zwróćmy uwagę, iż w przypadkach opisanych u Ezdrasza i Nehemiasza mamy raczej do czynienia z doraźnym zebraniem się ludzi lub ze zwołaniem ich przez namiestnika. Nie ma tu jednak śladu oficjalnego posiedzenia, a już tym bardziej istnienia oficjalnej instytucji. W imperium perskim językiem urzędowym był język aramejski (choć nie wszyscy się z tym zgadzają), niemniej znamy oficjalne dokumenty również w innych językach, np. w staroperskim, elamickim, akadyjskim. Oznaczało to tyl-

²⁰ Zob. R. Albertz, *The Thwarted Restoration*, w: R. Albertz and B. Becking (eds.), *Yahwism after Exile: Perspectives on Israelite Religion in the Persian Era. Papers Read at the First Meeting of the European Association for Biblical Studies, Utrecht, 6–9 August 2000*, Assen 2003, s. 11–13.

²¹ Ne 2, 16.

²² R. Albertz, op. cit., s. 13.

²³ L.L. Grabbe, op. cit., s. 151.

²⁴ Ezd 10; Ne 5; 8; 9–10.

ko, iż pisarze pełnili w systemie administracyjnym niezwykle ważną rolę. Również w życiu Izraela i Judy zarówno w okresie pierwszej, jak i drugiej świątyni również pełnili niezastąpioną rolę²⁵. W okresie perskim zawód pisarza upodobali sobie szczególnie Lewici, co zresztą nie dziwi, bowiem personel świątynny musiał się wyróżniać m.in. predyspozycjami intelektualnymi. Świątynia nie zajmowała się tylko kultem, ale również nauczaniem i rozwojem doktryny religijnej. Rzecz ciekawa, iż przekazy biblijne mówią nawet o rodzinnych klanach pisarzy wśród Lewitów, że wspomniemy dla przykładu Jisharytów²⁶. Również odciski pieczęci potwierdzają istnienie pisarzy w Yehud (pojawiająca się na nich inskrypcja mówi o pisarzu Jeremaju)²⁷. O pisarzach mówią również dokumenty z Elefantyny. W przypadku Yehud pisarze znajdowali zatrudnienie w administracji prowincjonalnej oraz w świątyni i większość z nich wywodziła się spośród Lewitów, a nie brakowało też w ich szeregach zapewne kapłanów. Zwróćmy jeszcze uwagę, iż byli niezbędni w każdej praktycznie dziedzinie życia, można się więc domyślać, że na brak pracy raczej nie narzekali²⁸.

2. Społeczeństwo i życie codzienne

Tożsamość żydowska. W okresie perskim określenie Żyd/Judejczyk rozumiane było głównie jako termin etniczny i geograficzny i oznaczało przede wszystkim mieszkańców Judy. *Y^hūdī* (*Y^hūdīm*) odnosił się do wszystkich, których uważano za rodowitych mieszkańców Judy, co oznaczało, iż nawet jeżeli mieszkał w innym miejscu, a pochodził z Judy, był również określanym mianem Żyd/Judejczyk. Tak więc przynależność do wspólnoty żydowskiej była kwestią urodzenia. Zauważmy przy tym, że nie spotykamy się właściwie z pojęciem Izraela poza tekstami biblijnymi, choć trzeba pamiętać, iż w okresie perskim niektórzy autorzy ksiąg biblijnych (np. Ezdrasza i Nehemiasza oraz Ksiąg Kronik) bardzo silnie podkreślali identyfikację Żydów z Yehud oraz

²⁵ C. Schams, *Jewish Scribes in the Second Temple Period*, Sheffield 1998.

²⁶ 1 Krm 26, 29–32.

²⁷ N. Avigad, *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive*, Jerusalem 1976, s. 7–8.

²⁸ L.L. Grabbe, op. cit., s. 153.